

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11187743>

FARG‘ONANING ENG QADIMGI DEHQONCHILIK VA HUNARMANDCHILIK YODGORLIKLARINI TADQIQ QILISH VA UNDA CHUST MADANIYATINING TUTGAN ROLI

Hursanaliyev Nodirbek Raxmatali o‘g‘li

Namangan viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi ilmiy xodimi

nodirbekhursanaliyev@gmail.com. Tel: 93-211-60-77

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Chust tumanida joylashgan ko‘plab tarixiy va arxeologik yodgorliklarni o‘rganish, va bu asnosida to‘plangan yangi bilim va ko‘nikmalar yordamida bu makonning qadimiy va boy tarixga ega ekanligi haqida ma‘lumotlar keltirib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: *Buonamozor, yerto‘lalar, Dalvarzintepa, Elatan madaniyati, Morguzarsoy, Jabborsoy, Kamarsada, Bob.*

Исследование древнейших земледельческих и ремесленных памятников Ферганы и роли в них чустской культуры

Аннотация: В данной статье представлены сведения о древней и богатой истории этого места с помощью изучения многих исторических и археологических памятников, расположенных на территории Чустского района, и с помощью новых знаний и навыков, полученных при этом.

Ключевые слова: Буонамозор, подвалы, Далварзинтепа, Элатанская культура, Моргузарсой, Джабборсой, Камарсада, Боб.

Research of the oldest agricultural and craft monuments of Ferghana and the role of Chust culture in it

Abstract: This article presents the information about the ancient and rich history of this place with the help of the study of many historical and archaeological monuments located in the Chust district, and with the help of the new knowledge and skills gained during this.

Key words: Buonamozor, cellars, Dalvarzintepa, Elatan culture, Morguzarsoy, Jabborsoy, Kamarsada, Bob.

Ziroatkorlar suv yoqasidagi sifatli yer maydonlarini qadrlaganlar. Chust madaniyati(mil. av. 2 ming yillik oxirgi choragi – 1 ming yillik boshlari) yodgorliklari, asosan, Farg‘ona vodiysining shimoli sharqiy tumanlarida uchraydi. Bu madaniyatga taaluqli yodgorlik 1950- yil toshkentlik arxeologlar M. E. Voronets va V. I.

Sprishevskiyalar tomonidan hozirgi Chust shahri yaqinidan topilgan. Tub yerli aholi hududni o'zlariga qulay tarzda Buvanamozor deya atashadi. 1953–1961 yillarda V. I. Sprishevskiy bu hududlarda doimiy arxeologik ekspeditsiya qidiruv olib borgan. Chust madaniyatining navbatdagi o'rganish ishlari Sankt-Peterburglik mutahassis Y.A.Zadneprovskiy nomi bilan bog'liq. Chust madaniyatining ba'zi manzilgohlarida himoya zonalari tatqiq qilingan. Andijon viloyatiga qarashli Jalaquduq tumanining Dalvarzin vodiysidagi dastlabki shahar hamda markaz bo'lganligi qazuv jarayonlarida isbotlangan.

Bugunga kunga kelib Chust madaniyatidagi turar joylar uch shaklda ekanligi ma'lum bo'ldi. Ular:

1. Chayla ko'rinishidagi yengil uylar.
2. Yerto'lalar.
3. Paxsa va g'isht uylar.

Ushbu madaniyat sohibkorlari ko'proq, dastlabki sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Chorvachilik, metallarga ishlov berish va ularni eritish, kulolchilik, to'qimachilik bilan shug'ullanishgan. Ovchilik va baliqchilik ham xo'jalikda muhim ahamiyat kasb etgan. Olimlarimiz va mutaxassislar tomonidan olib borilgan arxeologik qazishma qidiruv ishlarida duch kelingan bronza pichoqlar, bigizlar, metall quyishda ishlatilgan tosh qoliplar, to'qimachilik uchun foydalaniladigan suyakdan ishlangan taroq shaklidagi uskunalar hamda ko'plab sopol idishlar buni tasdiqlaydi. Sopol idishlardan naqshinkorlari juda ham ajralib turadi. Qora va jigarrang bo'yoq bilan idishning sirtiga naqshlar berilib, ularda ko'proq geometrik shakllar ko'ga tashlanadi. Ba'zi holatlarda jonzotlardan echki tasvirlari ham ko'p uchraydi.

Chust madaniyati davri odamlari vafot qilganlarni turar joylariga dafn etishgan. Mahsus joylar qabriston sifatida ajratilmagan. Marhumlar bitta-bitta yoki jamoa qilib yon taraf lama qilib dafn qilganlar. Bugungi kunda Chust madaniyatining o'rganilishi va yon qo'shnilari bo'lgan Toshkent vohasidagi Burg'uluq (Burganli) madaniyati, Janubiy O'zbekistonning Kuchuktepa madaniyati bilan aloqalari Boqijon Matboboyev tomonidan o'rganilmoqda.

Chust madaniyatini yuzaga keltirgan aholi birinchi chorva bilan shug'ullangan. Keyin o'troq hayot tarziga ko'chgan. Chust madaniyati so'nggi bronza va ilk temir davriga oid bo'lib, u mil. avv. II ming yillikning oxiri va I ming yillikning birinchi choragida shakllangan. Olimlar olib borilgan tadqiqotlar natijasida uning rivojlanish davrini 2 davrga bo'lib ko'rsatadilar.

1. So'nggi bronza davri bo'lib, mil. avv. II ming yillikning oxiri va I ming yillikning birinchi choragidan to mil. avv. VIII davom qilgan.
2. Ilk temir davri bo'lib, mil. avv. VIII – VII asrlarni o'z ichiga oladi.

Bugungi kungacha Farg'ona vodiysidan Chust madaniyatiga oid 80 dan ortiq yodgorlik topilgan. Shuningdek, uning izlari Namangan, Andijon, Samarqand va

Qashqadaryo hududlaridan ham topilgan. Hozirgacha ularning 10 dan ortiq yodgorliklarida arxeologik qazishmalar o'tkazilgan.

Chust madaniyatining ikkinchi davrida ilk shaharlar vujudga kela boshlagan. Shaharlar ikki qismdan iborat bo'lib, ark va shaxriston ham mudofaa devori bilan o'ralgan. Mudofaa devori qoldiqlari Chust qishlog'ida va Ashkaltepadan topilgan. Chustda xom g'ishtdan ishlangan devorning qalinligi 3 metr, uning balandligi 3,5 metrga teng.

Chust madaniyati mil. avv. II ming yillikning oxiri va I ming yillikning birinchi choragida Farg'ona vodiysida qadimgi dehqonchilik madaniyati tarkib topganligini ko'rsatadi. Bu madaniyat aholisi O'rta Osiyoning tub yerli axolisi bo'lib, ular jismoniy tuzilishi va antropologik tip jihatdan Yevropa tipiga mansub bo'lgan. Chust madaniyatidan so'ng qadimgi Farg'onada ularning vorislari sifatida Elatan madaniyati shakllandi. Elatan madaniyati ilk temir davriga oid bo'lib, u mil. avv. VII–V asrlarga oiddir. Elatan madaniyatiga doir yodgorliklar Farg'ona vodiysining deyarli barcha hududlaridan topilgan. Ulardan Elatan manzilgohida keng ko'lamli qazish ishlari olib borilgan. Ushbu hudud uchburchak shaklida va himoya inshooti bilan ihotalangan. Mudofaa devorlarining bir necha joyida va darvoza burchagida burjlar aniqlangan. Qurilishda paxsa, xom g'isht va guvaladan foydalanganlar.

Farg'ona vodiysida Chust madaniyat qachon paydo bo'ldi, qaysi bir etnik asosda tarkib topdi yoki vodiya biror tomondan kelib joylashib oldimi? Ushbu masalalar atrofida ham arxeolog olimlar orasida aniq bir to'xtamga hozirgacha kelinmagan. Ammo, masalaga mantiqan yondashilsa shunisi aniqki, Chust madaniyati bu zamanga tayyor holda qayerdandir kelib qolmagan. Qadimgi Farg'onaning shimoliy va sharqiy viloyatlarida sersuv buloqlarning ko'pligi, u joylarning unumdor qora tuproqli zamini, qulay ekologik imkoniyatlari, aksincha, tub joyli mahalliy aholining bir qismini shakshubhasiz ziroatchilik bilan shug'ullanishga, o'troq hayot kechirishga olib kelgan. Ana shu asosda Chust madaniyati tarkib topgan. Uning davriy sanasi esa ilmiy adabiyotlarda mil.avv. II ming yillikning oxiri va I-ming yillikning birinchi choragi bilan belgilanib kelindi. Ammo, ushbu sana keyingi yillarda mil.avv. II ming yillikning o'rtalarigacha qadimiylashtirilmogda. Chust madaniyatining eylatan yodgorliklari Dalvarzintepa, Ashqaltepa va Buonamozor ob'yektlarida saqlangan madaniy qatlamlarning qalinligiga qaraganda, Chust madaniyati O'rta Osiyoning shu tipdagi yodgorliklarga nisbatan eng qadimiysidir. Hozirgi kunda Chust madaniyatiga oid yodgorliklar vodiya bo'ylab 80 dan ortiq punktlarda topib o'rganilgan. Bu punktlar esa ko'proq soy bo'ylarida, buloqlar chiqqan joylarda va boshqa suv havzalarida ko'p uchraydi. Ularning ko'pchiligi 1; 1,5; 2; 3 gektarli patriarxal urug' jamoalarining qishloqlarini tashkil etadi. Ularning ichida umumiy maydoni 4,5 ga (Chust makoni), 13 ga (Ashqaltepa) va 25 ga (Dalvarzintepa) keladigan ilk shahar xarobalari ham uchraydi. Chust madaniyati yodgorliklarida 1,5–3 metrgacha qalinlikda madaniy qatlamli ob'yektlar bo'lib, ularning eng yuqori qatlamlarida paxsa va xom g'ishtlardan

tiklangan mudofaa inshootlari ko'zga tashlanadi (Dalvarzintepa, Ashqaltepa, Chust makoni va boshqalar). G'ovasoy hududining tabiiy geografiyasi va o'rganilish tarixi o'tgan asrda tadqiqot obyektiga aylandi. Afsuski, vodiydagi mavjud ko'p sonli arxeologiya yodgorliklarining aksariyati XX asrning 40-yillaridan boshlab qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish ishlari davrida buzilib ketgan. Buning ustiga ularning o'rganilishi ham boshqa tarixiy madaniy o'lkalariga nisbatan kechroq boshlangan. Natijada, tarix fanida Farg'ona vodiysi yuksak rivojlangan sivilizatsiya markazlaridan orqada qolgan chekka o'lka, degan noto'g'ri tasavvurlar paydo bo'ldi. Shunday qarashlar oqibatida qadimgi Farg'ona ilk dehqonchilik madaniyatining asosi hisoblangan, so'nggi bronza davriga mansub Chust madaniyati yodgorliklari mil.avv. VIII-VII asrlarga oid deb, yoki Dalvarzin yodgorligini vodiya o'rganilgan ilk shahar ekanligiga Shubha bilan qaraldi. Haqiqatda esa, Chust madaniyati yodgorliklarining yoshi mil. avv. XII–VII asrlarga tegishli ekanligi va u ikki rivojlanish bosqichiga ega ekanligi aniqlandi. Keltirib o'tilgan malumotlar asosida G'ovasoy hududidagi arxeologik obyektlar muhim ahamiyat kasb etgan. G'ovasoy xududi Namangan viloyatidagi eng yirik soylaridan biri bo'lib, u Chotqol tog' tizmasining janubiy yon bag'ridan boshlanadi. Uzunligi 96 km, Havzasining maydoni esa 657 km². Ohangaron platosida chuqur dara hosil qilib oqadi. G'ova qishlog'i yaqinida daryo suvi ariqkanallarga olinadi va Sirdaryoga yetmasdan tog' oldi tekisliklarida tugaydi. Daryo havzasida (2600–2700 m balandlikda) ikkita ko'l bo'lib oqadi. Daryo suvining bir qismi shu ko'llardan chiqadi¹.

Chust madaniyatida toshdan mehnat qurollari yasash davom etadi. Tosh yorg'uchoqlar, tosh o'g'ircha va tosh keli soplari ko'plab topilgan. Tosh qurollar orasida qumtoshdan yasalgan o'roqsimon pichoqlar yasash alohida diqqatga sazovordir. Dalvarzintepada shunday tosh pichoqlardan 400 tasi topilgan. Suyakdan qurol yasash keng yo'lga qo'yilgan. Suyakdan taroq, moki, bigiz, urchuq va boshqa buyumlar ishlangan. Suyak buyumlar orasida qo'y va echki oshiqlari nihoyatda ko'p. Ularga maxsus chuqurchalar yasab, ularning ichiga bronza quyilgan. Oshiklarning deyarli ko'pchiligi juda silliq, ustki qismi to'qqizil, ularga berilgan pardoz tufayli oshiqlar tovlanib turadi. Bu esa madaniyati aholisi hayotida qumor-oshiq o'yini bo'lganligidan dalolat beradi. Chust madaniyatida hunarmandchilikning keng rivojlangan sohasi kulolchilik edi. Lekin, sopol idishlar ishlab chiqarishda hali kulolchilik dastgohidan foydalanishga o'tilmagan. Idishlar qo'lda yasalgan. Demak, Chust madaniyati aholisi kulolchilik charxini bilmaganlar. Pop-Balandtepa atrofidagi yodgorliklar majmuasi kiradi. Bu guruh Morguzarsoy, Jabborsoy va G'ovasoy oralig'idagi xududni egallaydi. Bu xududiy rayonning yodgorliklari Sirdaryoning o'ng qirg'og'iga joylashgan soy xavzalarini egallaydi. Antik davrlardan to rivojlangan o'rta asrlargacha bo'lgan davrga tegishli 15 ta yodgorlik aniqlandi. Ular ilk o'rta asrlar

¹ Bekmirzayev I. G'ovasoy hududidagi yodgorliklar topografiyasi» magistrlik dissertatsiya ishi. – Namangan, 2021. – B. 8.

davrini yirik yodgorliklari Balandtepa va Munchoqtepa atrofida joylashgan. Ushbu xududning markazi shubhasiz Balandtepa (qadimgi Bob) bo'lgan. Bu shahar Ohangaron (Shosh-Choch) vohasidan Qamchiq dovoni orqali o'tganda Farg'ona vodiysiga kirishda birinchi katta aholi maskani hisoblangan.

Farg'ona vodiysi hududida urbanizatsiya jarayonlari quyidagi bosqichda shakllanganligi aniqlandi:

1. Ilk shaharlar davri mill. avv. XII–IV (III) asrlar.
2. Antik davr shaharsozligi mill avv IV – mil. IV asrlar.
3. O'rta asrlar davri shaharsozligi V–XIII asrlar

Buvanamozor 1950-yildan boshlab arxeologlar tomonidan o'rganilgan «Chust madaniyati» nomi bilan tarixga kirgan. Sprishevskiy, Zadneprovskiy, Voronsev, Ya.G'ulomov, A.Asqarovlar tomonidan o'rganilgan. Chust madaniyatida metall hunarmandchilikgi yaxshi rivojlangan. Tosh va suyakdan yasalgan mehnat qurollari topilgan. Masalan, Dalvarzintepadan 1500 ga yaqin tosh qurollari topilgan. Kulolchilik idishlarini qo'lda yasaganlar.

Tarixga «Chust madaniyati nomi bilan» kirgan to'rt ming yillik tarixga ega bo'lgan Chust tumani azaldan mehmondo'st va doimo mehmonlar bilan gavjum bo'lishidan tashqari, ma'rifatli va el ardog'ida bo'lgan aziz va avliyolari bilan nomi chiqqan yurtdir. Darhaqiqat, Chust muqaddas qadamjolar makoni. Ularning har birining tarixi olam - olamdir. Qariyalarning aytishlaricha, yo'li Chustdan o'tadigan otliq Mavlonoi Lutfulloh Chustiyning hurmatlari yuzasidan Kamarsadaga yetib kelib otdan tushib, qadamjodan o'tgach otiga minar ekan. Mavlono Lutfulloh Chustiy 1487-yil Chodak qishlog'ida o'sha davrning ziyolilaridan Xoja Fatxulloh oilalarida tug'ilganlar. U kishining yoshligi asosan bilim olish bilan o'tadi. 12-13 yoshlarigacha onalari qo'llarida ta'lim oladilar, 15 yoshgacha Samarqandda madrasada, so'ng Isfarada Shoh Husan Chorkuhiydan yetti yil saboq oladilar, 1509- yilda Shoh Husan Chorkuhiy Marg'ilonga qozi etib tayinlanadilar, 22 yoshli Mavlono Lutfulloh ham ustozlari bilan shu yerga keladilar. Aholining sharoitini yaxshilash maqsadida, So'x soyini tartibga keltirib 360 ta katta kichik ariqqa bo'ladilar, So'x soyi atrofida obod qishloqlar paydo bo'la boshlaydi, shu bilan, hozirgi So'x, Beshariq, Oltiariq tumanlarining paydo bo'lishiga asos soladilar. 1515-yilda Shoh Husan Chorkuhiydan fотиha olib Samarqandga jo'naydilar. Samarqandda Maxdumi A'zam qo'llarida 30 yil tahsil oladilar. U kishini bilimi va odobidan mamnun bo'lgan ustozlari Maxdumi A'zam Samarqandning Dahbed qishlog'ida pirlilik maqomini beradilar va 15 kundan so'ng vafot etadilar. Mavlono Lutfulloh Chodakka qaytib maktabdorlik qiladilar, u kishining muridlarining kun sayin ko'payib borishi ba'zi g'animplarga yoqmaydi va orqama - orqa fitnalar uyushtiriladi, hatto suiqasd qilguvchilar ham paydo bo'ladi¹.

¹ Мўминов С. Мавлоно Лутфулло Чустий // Наманган ҳақиқати. – 2017.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Anarbayev A. Fargʻonaning qadimgi shaharlari va ularni Markaziy Osiyo tarixida tutgan oʻrni. Oʻquv qoʻllanma. – Toshkent, 2021.
2. Баратов С. Р., Баратова С. Варзикада топилган ажойиб брактеат // «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар». 1990. №
3. Баратов С. Р. Культура скотоводов Северной Ферганы. – Самаркандь, 1991.
4. Bekmirzayev I. Gʻovasoy hududidagi yodgorliklar topografiyasi» magistrlik dissertatsiya ishi. – Namangan, 2021.
5. Мўминов С. Мавлоно Лутфулло Чустий // Наманган ҳақиқати. – 2017.